

УДК 903.2 (477-89 Под.) "632"

В.С. Ветров

ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЕПАЛЕОЛІТИЧНОГО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ГОЛОВЧИНЦІ-1 (ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛ.)

Перші результати польових досліджень стратифікованого місцезнаходження нижнього палеоліту Головчинці-1 у верхній течії Південного Бугу. Пам'ятка відноситься до групи меджибізьких стоянок нижнього палеоліту. Технологія кам'яних знарядь визначається як олдованська (mode 1). Попереднє стратиграфічне датування для першого і другого горизонтів – широкінський час (OIS 24-31: 0,9-1,3 млн. лет).

Ключові слова: Нижній палеоліт, Південний Буг, чоппер, олдован.

These are the first results of field studies on the stratified location of the Lower Paleolithic at Golovchyntsi-1 in the upper reaches of the Southern Bug. The archaeological site belongs to the group of Lower Paleolithic Medzhybizh parking. Stone tools are defined as Oldowan (Mode 1). The preliminary stratigraphic dating for the first and second horizons are Shyrokyn Age (OIS 24-31: 0.9-1.3 million years).

Keywords: The Lower Paleolithic, The Southern Bug, chopper, Oldowan.

Виявлення за останні десятиріччя нових місцезнаходжень нижнього палеоліту на сусідніх з Україною територіях [4] додало імпульсу пошуку та дослідженню таких матеріалів в межах України. Більше ніж десять років такі дослідження за участю автора проводились Українською нижньопалеолітичною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом д.і.н., провідного наукового співробітника відділу каменю ІА НАН України В.М. Степанчука. Таким чином було закладено підґрунтя системного вивчення українського нижнього палеоліту. Виявлення та стаціонарне дослідження стратифікованих місцезнаходжень нижнього палеоліту в Побужжі дало можливість нового погляду на цю тематику. Гарний стан збереженості багат шарових об'єктів Меджибож 1 та Меджибож А, наявність на них фауністичних решток дало можливість подальших перспективних досліджень. В той же час поява поверхневих місцезнаходжень нижнього палеоліту на сході України (Вишневий Дол, Макарово, Суходол/Піонерське) [11] поставило питання про цілеспрямоване вивчення саме пам'яток рівнинних територій України [7]. Така постанова завдання на дослідження рівнинних пам'яток нижнього палеоліту України дала можливість аналізу відносно близьких об'єктів за напрямками геоморфології, умов накопичення культурного шару, експлуатації ресурсів сировини [6].

Місцезнаходження Головчинці розташовано в 7,5 км на схід від смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької обл., в зоні Головчинецького гранітного кар'єру. Виявлено В.С. Ветровим в 2015 р., координати 49°25'48" пнш, 27°29'08" схд. Досліджувалося автором в 2015-2017 рр. [1; 2; 3]. Пам'ятка входить в групу меджибізьких місцезнаходжень нижнього палеоліту (рис. 1).

Рельєф, топографія.

Місцезнаходження розташоване на лівому березі Південного Бугу, на відстані 600 м від сучасної берегової смуги. На цій ділянці русло Південного Бугу пов'язано з Летичівською прохідною долиною. Рельєф в зоні місцезнаходження рівнинний, поверхня має невеликий нахил на південь-південний захід в напрямку Південного Буга і Летичівської прохідної долини. Місцезнаходження має перевищення 13 м над сучасним рівнем річки. Альтитуда місцезнаходження – 273 м над рівнем моря.

Стратиграфія.

Сучасна стратиграфія Головчинців-1 базується на розрізі, що описаний д.г.н. Ж.М. Матвішиною та к.г.н. С.П. Кармазиненком у 2017 р. В тексті ми надаємо лише опис горизонтів які вміщують археологічний матеріал. Всі вони пов'язані з покладами широкинського часу (OIS 24-31), які датуються 0,9-1,3 млн. р. [5].

Широкинський (sh) горизонт – 0,9–2,6 м – представлений кількома стадіями.

sh₃ – 0,9–1,7 м – монолітний коричневий ґрунт-педосидимент. Матеріал супіщаний розсипчастий. Умовно можна виділити такі генетичні горизонти.

H(e)k – 0,9-1,0 м – бурувато-сірувато-коричневий із хвилястою верхньою межею. Матеріал горизонту глинисто-супіщаний але з чіткою і нестійкою але щільною дрібногоріхуватою структурою.

НІ – 1,0–1,25 м – буро-темно-коричневий, ущільнений, з дуже щільними середньогоріхуватими відокремленнями. Матеріал вертикально-тріщинуватий із дрібними включеннями кутастих гранітів діаметром до 1см. Наявна дрібна 1-2мм карбонатна дресва, якої мало. В цілому маса не кипить з розчином соляної кислоти, хоча місцями слабко реагує. Поодинокі зустрічаються ходи коренів рослин. Перехід помітний за посиленням коричнюватих відтінків забарвлення матеріалу, щільності і укрупненню структурних відокремлень.

It – 1,25–1,5 м – сірувато-темно-коричневий (найбільш темнозабарвлений), у сухому стані буруватий. Матеріал піщано-глинистий, щільний, грудкувато-горіхуватий, тріщинуватий є найбільш щільним із всіх горизонтів розрізу. Наявні острогранні уламки граніту діаметром 2-5 см і вкраплення дрібних зерен 3-4 мм. Перехід помітний за посиленням опіщаненості і меншому ущільненню.

P(i) – 1,5–1,7 м – бурувато-коричневий, однорідний, слабо ущільнений, але значно більш пухкий ніж вищележачий горизонт. Матеріал глинисто-супіщаний, безкарбонатний, з окремими коренями дерев і трав.

Ґрунт *лучний темно-коричневий піщано-глинистий вилужений* найбільш щільний в середній частині профілю.

sh₂ – 1,7–1,8 м – більш світлий бурий алювіальний горизонт, чітко видимий, жовтуватий розсипчастий супісок. Артефакти приурочені як раз до цього пухкого шару, розміщуються вони смугою над нижчележачим ґрунтом.

sh₁ – 1,8–2,6 м – *коричнево-бурий лісовий ґрунт-педосидимент*, більш вологих умов формування ніж темно-коричневий лучний (sh₃). Зверху до низу можна виділити такі шари.

1,8 – 2,2 м – неоднорідно забарвлений помаранчево-іржаво-бурий у свіжому стані з плямами 2-3 см гідрооксидів мангану і заліза. Дуже щільний, тріщинуватий, дрібногоріхуватий із щільними структурними відокремленнями. Дуже багато уламків і його дресви. Характерна пістрявість забарвлення, оглиненість, озаліженість (глина опіщанена) з великою кількістю уламків кам'яного гранітного матеріалу. Перехід до низу поступовий за посиленням опіщаненості і ущільненості.

2,2–2,6 м – світло-бурий з яскравими помаранчевими плямами. Наявні нечіткі 2-5 кротовин діаметром до 4-5 см, деякі до 10 см. Матеріал оглинений, супіщаний, вертикально-тріщинуватий, грудкувато-горіхуватий з мангановими і залізистими плямами по гранях структурних відокремлень. Наявні чорні затьоки оксидів мангану. Багато вивітрених кам'яних обкатаних і необкатаних структурних відокремлень ґрунту.

Археологічний комплекс першого культурновмісного горизонту.

Дослідження першого горизонту проводилося на кв. 1 і 2. Знахідки зафіксовані на відмітках -1,65 – -1,70. На кв. 1 уздовж східного борта по щільності ґрунту відзначене заповнення ґрунтового клину (?). Клин заходив від борту всередину квадрата приблизно на 30 см. Знахідки на цій ділянці відсутні. В квадраті 2 уздовж західного борту на рівні -

1,66 зафіксовано аналогічний клин більшого розміру. Ширина заповнення в зоні розчищення близько 20 см. Клин по всій площі заповнений великою кількістю геофактів і артефактів. Також в досліджуваному горизонті зустрічаються поодинокі кародовані граніти невеликого розміру, сірого і жовтого кольору. Знахідки в шарі залягали субгоризонтально.

Сировина.

Групи сировини представляють кварцові гальки, обкатані уламки гранітів, уламки та гальки кременю, жильний кварц. Детальний петрографічний макроопис сировини був проведений к.г.м.н. Є.Б. Поляченком. Відібрана сировина з місцезнаходження Головчинці-1 представлена силікатними мінералами: кременем і кварцом. Умовно зразки можна розділити по ряду зовнішніх особливостей. Спільними для всього відібраного матеріалу є, тільки те, що зразки представлені силікатним мінералами і мають твердість за шкалою Мооса – 7.

Перша група зразків представлена халцедоново-кварцовим кременем, походження якого пов'язане з процесами силікатного стягнення в карбонатних породах (вапняках) сарматського часу. Зразки мають раковистий скол, зональну структуру (у великих зразках), поверхня відколу має жирний блиск переважно восковий. У природньому вигляді (без слідів антропогенного впливу) зразки кременю мають галькову форму, утворення якої можна пов'язати з первинною формою стягнення і вторинної стадією подальшої обробки водою. Забарвлення галькової поверхні, від темно-сірого до майже чорного. Блиск від матового (ймовірно в зразках які практично не піддавалися впливу водних потоків) до жирного (в зразках на які впливала вода). Для зразків з матовою поверхнею характерна шорсткість і сліди щелочного травлення на поверхні, зразки, що мають жирний блиск характеризуються гладкою поверхнею і практично згладженими слідами травлення. Форму вторинної обкатаності (що утворювалася у водному середовищі), можна розділити на сплюснену та практично ізометричну в двох напрямках (тобто має в перетину форму близьку до кола). Така відмінність можливо пов'язана з первинною формою (стягненням) і наступною обробкою кам'яного матеріалу у водному потоці. При цьому важливо відзначити, що трохи сплюснена форма матеріалу характерна для галькових відкладів річкового типу з досить невисокою динамікою водного потоку, в той час як круглі в перетині галькові відкладення характерні для потоків середньої та високої динаміки.

Друга група зразків представлена кварцовим матеріалом. Кварц має блакитний колір і жирний блиск (зазвичай скляний, але в даному випадку це пов'язано з процесами вторинного механічного впливу). Структура дрібнокристалічна. Злам нерівний, спаяність середня. Цей кварц утворений в жилах що пересякають вміщуючи породи (в даному випадку ендербіти-гнейси). Формування блакитного кварцу пов'язано з породами гранулітової формації, що відповідає загально геологічній структурі цього району. Серед відібраного кварцового матеріалу, також зустрічаються обкатані зразки. Форма гальок характерна для річкових потоків середньої динаміки. Колір кварцових гальок матово білий.

Стан збереженості артефактів.

Відносно гарний, поверхні не обкатані, світла (блакитна, біла) патина присутня на деяких предметах валунного кременю.

Технико-типологічні параметри.

Нечисленні артефакти першого культуровмисного горизонту (14 екз.) представлені обробленими крем'яними і кварцовими гальками, фрагментами жильного кварцу і кременю. Два одинарних чоппера на крем'яних гальках виготовлені методом розколювання, з відсіканням краю гальки одним зняттям. В обох випадках відсікання діагональне. Ще один чоппер на маленькій кварцовій гальки виготовлений методом зняття

одного негативу. До виробів з вираженою вторинною обробкою відноситься масивний крем'яний скол з трьома відсіченими крайками методом трощення з альтернативною оббивкою. Решта артефактів представлена фрагментами сировини з чітко визначеними ознаками трощення. Є три фрагмента кременю з ретушшю утилізації на крайках.

Найбільш масовими знахідками першого культуровмисного горизонту є геофакти (42 екз.). З них: 4 крем'яних гальки, 8 гранітів і 30 фрагментів і гальок кварцу. Значна частина геофактів, вірогідно, пов'язана з діяльністю людини і являє або запас сировини, або невиразні продукти утилізації каменю. Геофакти винесені на окремих план.

Уздовж західного борту з рівня -166 до рівня -181 зафіксовано заповнення ґрунтового клину (0,2×0,6 м). В заповненні знайдено артефакти (55 екз.) і геофакти (242 екз.). Оскільки верхня частина заповнення захоплює перший культуровмисний горизонт, а нижня - основну частину другого культуровмисного горизонту, то в заповненні ми маємо змішаний матеріал з цих двох горизонтів. Однак розділити його за станом збереженості і технікою обробки не є можливим, тому в описі він відноситься до 1-2 культуровмисного горизонтів. Артефакти заповнення клину (рис. 2: А) налічують чоппери на крем'яних і кварцових гальках 22 екз.; з них: чоппери одинарні – 14 екз. (рис. 2: А: 1-5; 9; 10); чоппери одного зняття – 2 екз.

Археологічний комплекс другого культуровмисного горизонту.

Перший і другий культуровмисні горизонти відокремлені один від одного фактично стерильним прошарком близько 5 см. Дослідження другого культуровмисного шару проводилося на кв. 1 і 2. Знахідки зафіксовані на відмітках – -1,78 – -1,97. На кв. 1 уздовж східного борта по щільності ґрунту відзначена промоїна (?) без чітких обрисів кордонів. Промоїна заходить від борта всередину квадрата приблизно на 30 см. Знахідки на цій ділянці відсутні під бортом, а поруч з ним починають з'являтися з рівня -1,90, який, ймовірно, є непошкодженим шаром. В квадраті 2 уздовж західного борту на рівні -1,66 зафіксовано заповнення ґрунтової тріщини шириною близько 20 см (в зоні розчищення). Низ у південній частині заповнення розташований на рівні -1,85, а глибше вже фіксуються знахідки *in situ*. Знахідки в цьому культуровмисному шарі, за рідкісним винятком, залягали субгоризонтально.

Сировина.

Групи сировини представляють кварцові гальки, обкатані уламки гранітів, уламки та гальки кременю, жильний кварц.

Стан збереженості артефактів.

Відносно гарний, поверхні не обкатані, світла (блакитна, біла) патина присутня на деяких предметах валунного кременю.

Техніко-типологічні параметри.

Всього другий культуровмисний шар нараховує 551 знахідку, з них 182 артефакти, 26 артефактів (?) і 343 геофакти.

Вироби представлені чопперами, вістрями, сколами з вторинною обробкою.

Чоппери – 52 екз. В основному представлені одинарні чоппери – 37 екз. (рис. 2: С; Е) Техніка виготовлення одинарного чоппера зводиться переважно до відсікання краю гальки, найчастіше одним зняттям з метою отримання гострої робочої кромки по периметру відколу. Відсікання краю гальки може бути поперечним (що до поздовжньої осі виробу) або діагональним. Звертає на себе увагу досить велика кількість саме діагональних відсікань в матеріалах другого культуровмисного шару. У зборах підйомного матеріалу 2015 р. також були присутні одинарні чоппери з діагональним відсіканням [1, с. 43, рис. 19: 3]. Також фіксується різноманітність техніки виготовлення одинарного чоппера. Для зняття краю гальки використовувався метод трощення на твердій поверхні. У цьому випадку, як правило, ми фіксуємо точку або вм'ятину

контрудару. При роботі з «в'язкою» сировиною, наприклад з кварцовими гальками, не завжди виходило відразу розтрити об'єкт сировини. У цих випадках ми фіксуємо неодноразові сліди ударів з метою пошуку слабких місць або внутрішніх тріщин в сировині. Іноді сліди ударів концентруються біля вже отриманих тріщин з метою «доопрацювати» їх до кінцевого результату. Ця техніка відрізняється від техніки розколювання гальок в нижніх шарах (шари 5, 6) місцезнаходження Меджибож А, де кварцові і крем'яні гальки частіше розколювалися одним ударом. Крім трощення, у другому культуровмисному шарі місцезнаходження Головчинці-1, застосовується і метод розколювання гальки.

Чоппери одного зняття (8 екз.) (рис. 2: С: 1; 3; 5-8) в цілому схожі з простими чоперами, з урахуванням тієї особливості, що в даному випадку робоча кромка формується не відсіканням краю гальки, а сколом (іноді невеликим) в крайовій зоні гальки.

Чоппери вістрійні (3 екз.) також демонструють деяке розмаїття техніки їх виготовлення, хоча в даному випадку є робочі кромки двох відколів і вістрійна частина утворюється між ними.

Чоппери подвійні (3 екз.) виготовлялися за однотипною схемою: поздовжньо розсічена галька і відсічена кінцівка.

Вістря – 3 екз. Два вістря виготовлені на крем'яних відщепках методом відсікання крайок. Одне вістря на фрагменті крем'яного відколу має одну оббиту кромку і ретуш утилізації на прилеглий кромці.

Зубчасті й виїмчасті вироби – 4 екз. Одне комбіноване виїмчасте знаряддя (рис. 2: D: 2) виготовлено на пластинчастому сколі зі зламаню дистальною частиною. Ліва кромка оббита з черевця, по правій альтернативно розташовані клетонська і ретушована виїмки. Інше зубчато-виїмчасте знаряддя (рис. 2: D: 8) виготовлено на крем'яному первинному відщепі з відсіченою термінальною частиною, ділянкою оббивки, відсіченою кромкою, виїмками. Також є фрагмент крем'яного відколу (реутилізація) з трьома виїмками по кромці (зубчато-виїмчасте знаряддя) і крем'яний первинний скол з клетонською виїмкою (виїмчасте знаряддя).

Відщепи і відколи з вторинною обробкою – 15 екз. Вторинна обробка відщепів і відколів достатньо одноманітна і сходиться до фрагментарної оббивки (рис. 2: D: 4), відсікання крайок (рис. 2: D: 5) та комбінації цих елементів (рис. 2: D: 3). Іноді зустрічаються клетонські виїмки. До нетипових продуктів може бути віднесена розсічена крем'яна галька з двома зонами оббивки з черевця (рис. 2: D: 1).

Відщепи, сколи, продукти трощення (98 екз.) (рис. 2: F). В знайденому матеріалі серед відщепів більшість складають первинні крайові відколи з гальок. Вторинні сколи мають переважно підпаралельне огранювання. Іноді на гранях відколів фіксується ретуш утилізації.

У матеріалах 2016 р. відзначені (як і в попередньому сезоні) 6 ремонтних зв'язок. Частина крем'яних артефактів з ремонту мають ретуш утилізації, що говорить про їх використання після розколювання великого фрагмента. Звертає на себе увагу велика підтрикутна крем'яна галька з позначками інтенсивного використання на звуженому кінці. Цей предмет можливо в процесі посиленої експлуатації, а можливо в результаті цілеспрямованого удару був поздовжньо розколотий на дві половини. В результаті фактично вийшли два одинарних чоппери, що були знайдені на відстані 30 см один від одного.

Порівнюючи отримані на цей момент матеріали першого і другого культуровмисних шарів Головчинців-1 з розташованими поруч меджибівськими нижнепалеолітичними місцезнаходженнями можна відзначити ряд спільних рис у техніці обробки каменю [9, с. 13]. В Головчинцях-1, як і в меджибівських місцезнаходженнях обробка сировини зведена до мінімальної із зостасуванням техніки

розколювання та трощення. Судячи по великій кількості недоладних фрагментів кварцу і великих фрагментів крем'яної сировини, що були розколоті по природним тріщинам, вірогідно в Головчинцях-1 використовувалася техніка «bloc on bloc». Вірогідно також, що в схемі обробки каменю не стояло завдання отримання якісних відщепів. Найвні відщепи переважно первинні. Огранювання або розсічення нечисленних вторинних відщепів переважно пов'язане з реутилізацією. У матеріалах відсутні нуклевідні і біфасіальні форми. Типологічно склад артефактів представлений чопперами, сколами і не чисельними виробами з найпростішою вторинною обробкою (невеликі ділянки ретуші, виїмки, відсікання кромки). Таким чином техніко-типологічні дані дозволяють відносити перший і другий культуровмісні горизонти місцезнаходження Головчинці-1 до олдовану (mode 1). Своєрідність технологічних моделей обробки каменю демонструє ранні етапи розвитку олдованських традицій моду 1 в контексті пристосування їх до природних умов українських рівнин того часу. Генетично наші нижньопалеолітичні матеріали пов'язані з широким колом європейських пам'яток в рамках існування варіантів традиції моду 1 від 1,3 млн. до 300 тис. р. [7; 8; 10].

Джерела і література

1. Ветров В.С., Степанчук В.Н. Отчет о разведках на территории Летичевского района Хмельницкой области в 2015 г. – К: ИА НАНУ, 2016. – 51 с.
2. Ветров В.С. Отчет об исследовании нижнепалеолитического местонахождения Головчинцы-1 в 2016 г. – К.: ИА НАНУ, 2016. – 63 с.
3. Ветров В.С., Степанчук В.Н. Отчет о разведках на территории Летичевского района Хмельницкой области в 2016 г. – К: ИА НАНУ, 2017. – 54 с.
4. Деревянко А.П. Три глобальные миграции человека в Евразии. Т.1: Происхождение человека и заселение им Юго-Западной, Южной, Восточной, Юго-Восточной Азии и Кавказа. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2015. – 612 с.
5. Інститут археології НАН України. 2017. Заселення рівнинної частини України почалося близько 1 млн. років тому [online]. – URL: <http://iananu.org.ua/novini/pres-relizi/383-zaselennya-rivninnoji-chastini-ukrajini-pochalosya-blizko-1-mln-rokiv-tomu> [Дата звернення 01 травня 2019]
6. Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // Вісн. НАН України. — 2012. — № 8. — С. 34-46.
7. Степанчук В.М., Ветров В.С., Скоріков В.А. Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України: огляд поточних даних // Кам'яна доба України: Збірник наукових статей. — Вип. 17-18. – К.: Видавець Олег Філюк, 2017. — 240 с. – С. 48-65.
8. Степанчук В.Н. Ключевые нижнепалеолитические памятники запада Восточно-европейского ареала Украины // Сборник материалов Международной научной конференции, посвященной 50 -летию обнаружения в пещерной стоянке Азых раннего гоминида – азыхантропа / Ред. М.Н. Рагимова. – Баку, 2018. – С. 149-161.
9. Степанчук В.Н., Веклич Ю.М., Ветров В.С., Кармазиненко С.П., Комар М.С., Погорелец О.Г. Отчет о работах 2015 г. близ пгт. Меджибож Летичевского р-на Хмельницкой области. – К., 2016. – 82 с.
10. Степанчук В.Н., Ветров В.С., Скоріков В.А. Новые данные по нижнему палеолиту равнинной Украины // Esse quam videri: к 80-летию Германа Ивановича Медведева / [отв. ред. И.М. Бердников, Е.А. Липнина]. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2016. – С. 142-151.
11. Vetrov V., 2015. Preliminary Study of Lugansk Paleolithic Micro-region of the East of Ukraine // The Sheffield Graduate Journal of Archaeology. 2015. – Vol. 14. P. 1-11.